

นิรุตติปฏิสัมพันธ์ : ความแตกฉานในเชิงวาทกรรมตามที่ปรากฏในมิลินทปัญหา
NIRUTTIPATISAMBHIDĀ: CONSTRUCTING DISCOURSE SKILLS AS DEPICTED
IN THE MILINDAPAÑHĀ

ภูริทัต ศรีอร่าม

Phurithat Sri-aram

สุวิญ รุกส์ตย์

Suvin Ruksat

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Program in Buddhist Studies,

Graduate School, Mahamakut Buddhist University

E-mail: phurithat2007@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 4 มิถุนายน 2566

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 18 มิถุนายน 2566

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 18 มิถุนายน 2566

บทคัดย่อ

ผลการวิจัยพบว่าการใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สามารถสรุปได้ว่า พระวินัยปิฎก เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์เพื่อการแสดงธรรมและบัญญัติพระวินัย, พระสุตตันตปิฎก เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์เพื่อการแสดงแนวทางการปฏิบัติธรรมทุกระดับ มีตามหลักไตรสิกขา และยกเนื้อเรื่องประกอบการแสดงธรรม เป็นต้น, พระอภิธรรมปิฎก เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์เพื่อการอธิบายสภาวะปรมาตม์ มียกข้อมูลเชิงตรรกะในกถาวัตถุ เป็นต้น, คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์รูปแบบตั้งคำถามและอธิบายคำตอบด้วยการชี้แจงความหมาย ลักษณะอาการ อาณิสสค์ คุณและโทษ เป็นต้น, คัมภีร์มงคลที่ปนี เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์อธิบายวิธีปฏิบัติตน ปฏิบัติต่อบุคคล สังคมและการพัฒนาจิต เป็นต้น, อรรถกถาธรรมบท เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์แบบเล่านิทานแสดงแบบอย่างวิธีปฏิบัติ ประกอบการยกอุปมาเชิงรูปธรรมเปรียบเทียบกับนามธรรม เป็นต้น

การใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์มิลินทปัญหา สรุปได้ 7 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบอธิบายสมมติปรมาตม์ 2) รูปแบบอธิบายสภาวะธรรม 3) รูปแบบอธิบายอาณิสสค์ เป็นวิจยหาระและอธิฐานหาระ 4) รูปแบบใช้ตรรกะ 5) รูปแบบอุปมาอุปมัย 6) รูปแบบใช้อุปกรณ์อธิบาย 7) รูปแบบให้แนวทางปฏิบัติ

การสร้าง ความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหา ด้วยเหตุปัจจัยให้เกิดความแตกฉาน คือ 1) ประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณา 2) การตรวจสอบค้นคว้าศึกษาความเป็นไปได้ของ

สมมติฐาน 3) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในทิศทางที่เป็นเอกภาพของการแก้ปัญหา 4) การยกตัวอย่างเชิงประจักษ์ บนพื้นที่ทดลอง 5) สัมฤทธิผลของวาทกรรม ในรูปแบบ PHUSA Model

คำสำคัญ: นิรุติปฏิบัติสัมภิตา, วาทกรรม, มิลินทปัญหา

ABSTRACT

The results showed that Niruttipaṭisambhidā: Constructing Discourse Skills As Depicted In The Milindapañhā. The use of Niruttipaṭisambhidā in the Buddhist scriptures It can be concluded that the Vinaya Pitaka is a nirutti practice for the teaching of the Dharma and the Disciplinary Laws, the Suttantapitaka. It is a nirutti practice for showing the way of dharma practice at all levels. There are according to the threefold principle and raised the subject matter of the Dharma teachings, etc., Abhidhamma Pitaka it is a nirutti practice for explaining the ultimate state. There is a logical information in the object, etc., the Holy Scriptures. It is a form of nirutti practice asking questions and explaining the answer by clarifying the meaning, characteristics, symptoms, virtues, virtues and punishments, etc., auspicious scriptures. It is a nirutti practice explaining how to behave. Treat people Society and mental development, etc., commentary on the Dharma chapter It is a nirutti practice in a storytelling style, showing a model of practice. Including raising concrete metaphors, comparing abstracts, etc.

The use of the Niruttipaṭisambhidā that appears in the scriptures of Milindapañhā the Summarize 7 patterns, namely 1) the form explaining the assumption of the supreme reality, 2) the form explaining the Dharma, 3) the form explaining the virtues. 4) Logical style 5) Metaphor style 6) Explanatory style 7) Guidelines style

Creating a distinction in the nirutistic discourse that appears in the Milindapañhā the reasons for the dissimilarity were 1) the issues raised for consideration 2) the investigation of the feasibility of the hypothesis 3) the exchange of knowledge in the unified direction of the problem solving 4) the rational example. Manifested on the experimental area. 5) The fulfillment of the discourse in the form of the PHUSA Model.

Keywords: Niruttipaṭisambhidā, Discourse, Milindapañhā.

1. บทนำ

การศึกษาเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาของผู้สนใจใฝ่รู้เพื่อนำไปใช้ประโยชน์กับตนเอง และถ่ายทอด ความรู้นั้นให้เป็นประโยชน์กับผู้อื่น การเรียนรู้เพื่อใช้กับตนเองจะผ่านกระบวนการจดจำให้ถูกต้องและ พิจารณาไตร่ตรอง นำมาทดลองใช้กับตนเองจนได้ผลตามต้องการแล้วมีใจคิดเอื้อเพื่อแผ่แผ่ ต้องการถ่ายทอด ให้กับผู้อื่น จึงหาวิธีการสื่อสารเพื่อให้ผู้รับฟังเข้าใจตามที่ตนต้องการจะสื่อสาร ปัญหาสำหรับการสื่อสาร

ถ่ายทอดธรรมะที่มีความละเอียดลึกซึ้งซึ่งทำให้การสื่อสารไม่สำเร็จผล ทักษะความไม่ชำนาญในการใช้ภาษา ซึ่งเป็นสื่อที่ใช้ส่งสารเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ทำให้การถ่ายทอดธรรมะไม่สมประสงค์

มนุษย์จะเข้าใจกันและกันได้ด้วยการสื่อสาร การสื่อสารมีหลายรูปแบบ ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน ความรู้ก็เป็นพลังอำนาจประการหนึ่ง ที่ถ่ายทอดออกมาด้วยภาษาเขียน เป็นตำรา ความรู้ที่ชำนาญด้วยการพูด ถ่ายทอดออกมาด้วยวาจากรรม

คำว่า วาจากรรม ไม่มีการให้ความหมายโดยตรงในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน มีปรากฏคำว่า วาจาศาสตร์ เป็นศิลปะการใช้ถ้อยคำสำนวนให้สำเร็จผลตามความมุ่งหมาย และคำว่า วาจาศิลป์ เป็นการใช้ถ้อยคำให้ประทับใจ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 1111) วาจากรรมในภาษาอังกฤษตรงกับคำว่า discourse ซึ่งเกี่ยวข้องกับทฤษฎีของมิเชล ฟูโก้ (Michel Foucault) มีความหมายในลักษณะว่า วาจากรรมเป็นการสร้างความรู้ การผลิตความรู้หรือการนิยามความรู้บางอย่างขึ้นมาเพื่อให้มีอำนาจในการกำหนดความจริง (บล็อก OKnation, [ออนไลน์]) แต่ก็เป็นไปในเชิงการจำกัดเสรีภาพส่วนหนึ่ง ส่วนฮาเบอร์มาสพยายามเสนอทฤษฎีว่า ด้วยพื้นที่สาธารณะที่ยื่นหยัดในอุดมคติของการพูดคุยอย่างมีเหตุผลโดยเสรีระหว่างคนที่เท่าเทียมกัน (ฟินเลย์สัน เจมส์ กอร์ดอน, 2559: 44) โดยจะสอดคล้องกับการสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ที่มีข้อตกลงรูปแบบการสนทนาว่าเป็นการถามตอบปัญหาระหว่างบัณฑิตอย่างมีอิสระและเท่าเทียมกันซึ่งไม่มีอำนาจของความเป็นพระราชามาเกี่ยวข้อง ผลของการโต้วาทะของพระยามิลินท์และพระนาคเสน ทำให้มีการบันทึกเป็นคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์ทางประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงการแสดงวาจาที่มีการยอมรับในเหตุผลของกันและกัน

ความสำคัญของการพัฒนาเพื่อเป็นผู้ชำนาญในการใช้วาจากรรม จากการสำรวจข้อมูลรายงานการวิจัยของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติที่ได้ศึกษาการปฏิบัติงานของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนทั่วประเทศ พบว่า พระสอนศีลธรรมสอบตกในเรื่องการสอนวิชาพระพุทธศาสนาทั้งในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา ไม่ว่าจะเป็นด้านการเรียนการสอน ด้านสื่อและวัสดุอุปกรณ์ ด้านการวัดผลและประเมินผล พระสอนศีลธรรมมีจำนวนน้อยที่ใช้วิธีการสอน วิธีการใช้สื่อและการวัดผลประเมินผลที่หลากหลายซึ่งเมื่อศึกษาข้อมูลที่ลึกลงไป พบว่า พระสอนศีลธรรมในปัจจุบันขาดความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับสมรรถนะ (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2553: 7) และผลการดำเนินการบริหารด้านการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนด้านศักยภาพครูพระ พบว่า ยังไม่ค่อยประสบความสำเร็จมากนัก เนื่องจากพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่ได้รับคัดเลือกเฉพาะพระที่มีคุณวุฒินักธรรมชั้นเอก, เปรียญธรรม 3 ประโยคและปริญญาตรีด้านพระพุทธศาสนาซึ่งในภาพรวมเป็นที่ยอมรับว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ด้านพระพุทธศาสนา แต่ยังคงขาดประสบการณ์ในด้านการถ่ายทอดหรือเทคนิคการเรียนการสอน ขาดเทคนิคการถ่ายทอด การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศ เทคนิคการเรียนรู้ซึ่งเป็นวิทยาการที่สำคัญที่จะสร้างเด็กและเยาวชนให้เป็นคนดีมีศีลธรรมจริยธรรมได้ รวมทั้งยังขาดการพัฒนาสมรรถนะหรือขีดความสามารถในการสอนและการนำปฏิบัติธรรมอย่างเป็นระบบ (มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2559: 16) ทำให้เห็นปัญหาของพระสงฆ์หรือผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนายังไม่มี ความชำนาญในการอธิบายคำสอนธรรมะหรือปรากฏการณ์ให้ผู้ฟังเข้าใจได้ชัดเจน

นักการศึกษาหรือนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา ผู้ทำหน้าที่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ ยังมีการอธิบายธรรมะผิดประเด็น อธิบายธรรมะไม่ชัดเจนเป็นอัตโนมัติ วิธีนำเสนอไม่น่าสนใจ การใช้ถ้อยคำโดยไม่เคารพในธรรมชาติทักษะในการอธิบายปรากฏการณ์ และความไม่เข้าใจวัฒนธรรมการสื่อสารในท้องถิ่นแตกต่างกัน

สมรรถนะของผู้สอนทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญประการหนึ่ง คือ ความแตกฉานในภาษา มีความรู้ในศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติและภาษาต่างๆ มีความสามารถใช้อำนาจชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ เรียกว่า นิรุติปฏิบัติสัมภิตา เป็นความสามารถในการสื่อสารด้วยทักษะความรู้ด้านภาษา เพื่อแสดงความรู้ความเข้าใจให้ความหมายหรืออรรถอันเป็นลักษณะของผลและหลักธรรมอันเป็นลักษณะของเหตุ เป็นสิ่งที่น่าสนใจนำมาศึกษาเพื่อหาวิธีการสร้างหรือพัฒนาความสามารถในการสื่อสารความเข้าใจเหตุผลที่เป็นนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมได้ชัดเจน โดยเฉพาะการส่งเสริมทักษะแห่งศตวรรษที่ 21 มีทักษะด้านการสื่อสารเป็นต้น (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2560: ฉ)

ต้นแบบแห่งการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุติปฏิบัติสัมภิตา มีปรากฏรูปแบบในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค ซึ่งเป็นผลงานแนวอภิธรรมของท่านพระสารีบุตร อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า ถือว่าเป็นปกรณทางกัมมัฏฐานเล่มแรกของพระพุทธศาสนา ที่นอกจากพระไตรปิฎกอันเป็นพระพุทธพจน์โดยตรง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539: 7) ด้วยความหมายคำว่าปฏิสัมภิตามรรค คือ ธรรมที่เป็นมรรค คือ เป็นอุบายเครื่องบรรลุปฏิสัมภิตาเหล่านั้น อธิบายเพิ่มเติมว่า พระธรรมเทศนาที่พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงไว้โดยประเภทต่างๆ จำแนกออกเป็นหลายประเภทย่อมยังความแตกฉานในปฏิสัมภิตาญาณให้เกิดขึ้น แก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้สดับอยู่ และย่อมเป็นปัจจัยต่อความแตกฉานในปฏิสัมภิตาญาณสำหรับปุถุชนทั้งหลายต่อไป (พระมหานามเถระ รจนา, 2559: 3) โดยลักษณะเป็นอุเทศ คือ ยกบทตั้งแสดงและนิเทศ คือ คำชี้แจงอธิบาย หรือถ้ามีย้อนขยายความซ้อนเข้าไปอีกเรียกว่าปฏินิเทศ ดังมีปรากฏในมหานิเทศ ซึ่งเป็นผลงานของพระสารีบุตรเช่นเดียวกัน

คัมภีร์ที่มีลักษณะตั้งบทอุเทศหรือหัวข้อคำถามขึ้นมาแล้วดำเนินการตอบคำถามหรือนิเทศ และมีการย้อนขยายความซ้อนเข้าไปอีกที่เรียกว่าปฏินิเทศ ดังปรากฏในคัมภีร์เนตติปกรณ์ของพระมหาภักจายนะได้แสดงไว้ กล่าวถึงหาระ 16 อันเป็นวิธีวิจัยสุดตะ คือ พระพุทธพจน์ด้วยพยัญชนะ และนยะ 3 (คือ นันทิยาวิภูฏนัย ตีปุกลนัย สีหวิกกีหิตนัย) เป็นอรรถะคือความหมายของสุดตะคือพระพุทธพจน์ เป็นต้น (มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, 2548: 2) ในคัมภีร์กถาวัตถุที่พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระแต่งขยายไว้ในคราวสังคายนาครั้งที่ 3 (อภิ.ก. 37/1/1) และในคัมภีร์วิสุทธีมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ ที่ดำเนินเรื่องด้วยการตั้งคำถามและอธิบายตอบคำถามอันเป็นภาพรวมเกี่ยวกับหลักปฏิบัติในไตรสิกขา เป็นต้น

ลักษณะการถามตอบในมิลินทปัญหาเป็นแบบปริปุจฉา คือ การสอบถาม, การซักไซ้, การซักกรอบ สอบถามให้ได้ความชัดเจน, การค้นคว้า, การสืบค้นหาความรู้; มักมากู้กับ อุเทศ เมื่ออธิบายสั้นๆ อุเทศ ได้แก่ พระบาลี คือ พุทธพจน์ ที่ยกขึ้นเป็นบทตั้ง, การบอกพุทธพจน์ปริปุจฉา ได้แก่ อรรถกถา, การเรียนความหมายของพุทธพจน์นั้น เป็นต้น และเป็นลักษณะปฏิบัติปุจฉาพยากรณ์ปัญหาอีกส่วนหนึ่ง คือ ปัญหาที่ย้อนถามแล้วจึงอธิบายแก้ไข เป็นต้น (วิสุทธี. 1/1)

การตอบปัญหาแบบปริศนาหรือแบบปฏิพจน์พยากรณ์ มีปรากฏในเทวดาสังยุต ที่พระพุทธเจ้าทรงตอบปัญหาแก่เทวดา ในจูฬนิเทศ พระพุทธองค์ทรงตอบปัญหาศิษย์ของพราหมณ์พาวรี และการสนทนาถามตอบที่มีลักษณะใกล้เคียงกับมิลินทปัญหา คือ ปายาสีราชัญญสูตร เป็นการสนทนาถามตอบปัญหาหว่าพระกুমารกัสสปะและพระเจ้าปายาสี เช่น พระเจ้าปายาสีถามตามความเห็นของตนว่า โลกหน้าไม่มี สัตว์ผู้เกิดไม่มี ผลกรรมดีกรรมชั่วไม่มี พระกুমารกัสสปะปฏิพจน์ ย้อนถามว่า พระจันทร์และพระอาทิตย์อยู่ในโลกนี้หรือโลกหน้า เป็นเทวดาหรือเป็นมนุษย์ ? พระเจ้าปายาสีตอบว่า อยู่ในโลกหน้า เป็นเทวดา พระกুমารกัสสปะจึงสรุปว่า โลกหน้ามี สัตว์ผู้เกิดมี ผลกรรมดีกรรมชั่วมี เป็นต้น

การสื่อสารด้วยหลักการทางภาษาหรือนิรุกติศาสตร์ของพระกুমารกัสสปะและพระนาคเสนเถระ แสดงให้เห็นนิรุกติปฏิสัมพันธ์ อันเป็นคุณลักษณะหนึ่งในปฏิสัมพันธ์ 4 เป็นทักษะความรู้ด้านภาษาที่ใช้ประกอบกับทักษะแห่งวาทกรรมของพระนาคเสน เพื่อการอธิบายตอบคำถามของพระยามิลินท์ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา โดยคัมภีร์นี้มีลักษณะเด่น คือ การอธิบายหลักธรรมคำสอนที่เป็นนามธรรมให้เข้าใจเป็นรูปธรรมได้ชัดเจน ด้วยวิธีการยกตัวอย่างแบบอุปมาอุปมัย เป็นการใชหลักการทางภาษาหรือนิรุกติศาสตร์ เพื่อการสื่อสารสภาวะนามธรรมอันเป็นสิ่งที่สุขุมลุ่มลึกซึ่งเข้าใจยากให้เข้าใจง่ายชัดเจนถูกต้องตามความหมายของหลักธรรม ผู้วิจัยจึงสนใจใช้แนวทางการตอบปัญหาที่ปรากฏในมิลินทปัญหามาส่งเสริมกระบวนการสร้างทักษะเชิงนิรุกติศาสตร์เพื่อความเป็นผู้ชำนาญในการอธิบายคำสอน ธรรมะหรือปรากฏการณ์ให้ผู้ฟังเข้าใจ

นิรุกติปฏิสัมพันธ์สามารถทำให้การอธิบายขยายเหตุ ผลและมีความฉับไวของการนำเสนอได้เป็นอย่างดี จึงมีความสำคัญต่อพระภิกษุหรือพุทธบริษัทผู้มีความรู้ในพระพุทธศาสนาที่ต้องการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ให้ผู้สนใจได้เข้าใจตามความเป็นจริงอย่างเหมาะสมกับอัธยาศัย ตามความสงสัยหรือตามความสนใจของตน ผู้ที่สามารถนำหลักการของนิรุกติปฏิสัมพันธ์มาใช้ให้สมบูรณ์ได้ จะเป็นผู้ชำนาญในการอธิบายคำสอน ธรรมะหรือปรากฏการณ์ให้ผู้ฟังเข้าใจ และเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำให้สามารถรักษาและสืบทอดพระพุทธศาสนาได้ยาวนานสืบไปได้

จากข้อมูลที่กล่าวมาข้างต้นทำให้สามารถศึกษานิรุกติปฏิสัมพันธ์: ความแตกฉานในเชิงวาทกรรมตามที่ปรากฏในมิลินทปัญหา โดยศึกษานิรุกติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา นิรุกติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหา ทำให้สามารถสร้างความแตกฉานในเชิงวาทกรรมตามแนวนิรุกติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหา และนำเสนอแนวทางและองค์ความรู้เกี่ยวกับการสร้างความแตกฉานในเชิงวาทกรรมตามแนวนิรุกติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาได้

1. โจทย์การวิจัย

1. นิรุกติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร ?
2. นิรุกติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาเป็นอย่างไร ?
3. การสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุกติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาเป็นอย่างไร ?

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1 เพื่อศึกษานิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- 2 เพื่อศึกษานิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา
- 3 เพื่อสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหา
- 4 เพื่อนำเสนอแนวทางและการสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับ “การสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหา”

3. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้วิธีแบบวิจัยเอกสาร (Documentary Qualitative Research) และการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิที่ให้ข้อมูลสำคัญเป็นหลัก ดำเนินการวิจัยโดยศึกษาค้นคว้าเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ ได้แก่ ข้อมูลที่ปรากฏตามคัมภีร์ปกรณ์วิเสสมิลินทปัญหา พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ที่เกี่ยวกับนิรุตติปฏิสัมพันธ์และเอกสารที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ที่นักวิชาการทางพุทธศาสนาแต่งขึ้น ส่วนการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญเกี่ยวกับการสร้างทักษะความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ จำนวน 13 รูป/คน และการเสวนากลุ่ม (Focus group) จำนวน 7 รูป/คน ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. ศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารงานวิจัย แนวคิด ทฤษฎีและเอกสารที่เกี่ยวข้อง
2. ศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสมิลินทปัญหา พระไตรปิฎกและเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา ที่เกี่ยวกับนิรุตติปฏิสัมพันธ์และเอกสารที่เกี่ยวข้องอื่นๆ
3. บูรณาการข้อมูลจากวัตถุประสงค์ข้อ 1 และข้อ 2 ด้วยกระบวนการวิเคราะห์เนื้อหาตามประเด็นที่ศึกษารวมทั้งข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 15 รูป/คน และการเสวนากลุ่ม (Focus group) จำนวน 7 รูป/คน
4. นำเสนอแนวทางและการสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับ “การสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหา”

4. ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า การใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นการใช้ภาษาเพื่ออธิบายให้เข้าใจข้อมูลในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก คำว่า นิรุกติ หมายถึง ภาษา, คำพูด และนิรุกติศาสตร์ คือ วิชาว่าด้วยที่มาและความหมายของคำ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 637) คำว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาอันแตกฉานในนิรุตติ คือ ความเข้าใจในภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำพูดอธิบายให้คนเข้าใจ ขยายความว่าความรู้ในโวหารแห่งภาษาอันกล่าวถึงอรรถและธรรมะหรือความรู้ในการกล่าวธรรมนิรุตติที่เปล่งถึงสภาวะนิรุตติอันเป็นโวหารที่ไม่ผิดเพี้ยนว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ นี้มิใช่สภาวะนิรุตติ (พระมหานามเถระ รจนา, 2559: 3-9)

ส่วนที่เกี่ยวข้องกับนิรุตติในการนำไปใช้ คือ วาทกรรม ประกอบด้วยคำว่า วาท แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, ลัทธิ, ความเห็น และอธิบายคำว่า วาทศาสตร์ หมายถึง วิชาว่าด้วยศิลปะในการใช้ถ้อยคำสำนวนโวหารให้ได้ผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย, คำว่า วาทกรรม แปลมาจากคำว่า discourse แนวคิดเรื่องวาทกรรมที่นักวิชาการไทยนำมาเผยแพร่ราว พ.ศ. 2524-2525 เป็นของมิเชล ฟูโก้ (Michel Foucault) ซึ่งพยายามเชื่อมโยงเรื่องสำคัญ 3 เรื่องเข้าด้วยกันนั่นคือ ความรู้ อำนาจและความจริง กล่าวโดยรวมๆ ได้ว่าวาทกรรมเป็นการสร้างความรู้ การผลิตความรู้หรือการนิยามความรู้บางอย่างขึ้นมาเพื่อให้มีอำนาจในการกำหนดความจริง

ส่วนฮาเบอร์มาสพยายามเสนอทฤษฎีว่าด้วยพื้นที่สาธารณะที่ยื่นหยัดในอุดมคติของการพูดคุยอย่างมีเหตุผลโดยเสรีระหว่างคนที่เท่าเทียมกัน (ฟินเลย์สัน เจมส์ กอร์ดอน, 2559: 44) โดยอ้างความสมเหตุสมผลมี 3 ประเภท ได้แก่ เพื่อความจริง เพื่อความถูกต้องและเพื่อความจริงใจ

การใช้วาทกรรมที่ประกอบด้วยถ้อยคำสำนวนโวหารให้ได้ผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย จะต้องประกอบด้วยการใช้เหตุผลมาสนับสนุนข้อมูลด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อใช้สื่อสารให้เกิดความรู้ในการสนทนาถามตอบ โดยหลักการทางพระพุทธศาสนาใช้วิธีการแบบวิภังชวาท ซึ่งแสดงระบบความคิดที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา เป็นการมองและแสดงความจริงโดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่แต่ละด้านครอบคลุมทุกด้าน ในทางปรัชญากล่าวถึงหลักภาษาวีธีที่ใกล้เคียงกับวิภังชวาทแต่เป็นแบบเฉพาะของนักปรัชญาแต่ละท่านและการสนทนาถามตอบที่จะนำไปสู่บทสรุปปรวมกันก็จะต้องมีข้อตกลงหรือเกณฑ์เพื่อระบุประเด็นสนทนาให้ชัดเจน

สิ่งสำคัญในการสนทนาถามตอบอย่างมีเหตุผลและได้ข้อสรุป คือ ข้อตกลงการสนทนาถามตอบให้อยู่ในประเด็นเดียวกัน โดยใช้หลักของการวิภาค (Division) ตามหลักตรรกศาสตร์ (Logic) โดยวิภาคหรือการแบ่งเป็นวิธีที่สำคัญยิ่งที่จะทำให้ทราบประเด็นหรือสิ่งที่กำลังแบ่งออกได้ชัดเจนแจ่มแจ้งมากขึ้นไม่คลุมเครือ (จางง์ทองประเสริฐ, 2538: 93-105)

ปฏิสัมพันธ์ของพระอริยะย่อมผ่องใสด้วยเหตุ 5 ประการ คือ 1) ด้วยอริคม (การบรรลุ) 2) ด้วยปริยัติ (การเล่าเรียน) 3) ด้วยสวณะ (การฟัง) 4) ด้วยปริปัญญา (การไต่ถาม) 5) ด้วยบุพพโยคะ (การประกอบความเพียรบรรลุ), ผู้ที่เคยเป็นพระโยคาวจรมาก่อนย่อมผ่องใส และเหตุ 3 ประการใน 5 ประการที่กล่าวแล้วเป็นปัจจัยที่มีกำลัง เป็นเหตุที่มีกำลังแห่งความแตกฉาน คือ 1) การเรียนปริยัติ 2) การสดับฟัง 3) การสอบถาม (พระมหานามเถระ รจนา, 2559: 3-9)

ประเด็นที่น่าสนใจซึ่งเป็นแนวทางการฝึกฝนสำหรับบุุคคลทั่วไปเพื่อเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความแตกฉาน คือ การศึกษาเล่าเรียน การสดับรับฟัง และการสนทนาสอบถาม ในคัมภีร์กล่าวถึงการศึกษาในพระพุทธพจน์ชื่อว่าปริยัติ ส่วนการสนทนาถามตอบของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ จะไม่ได้มีข้อมูลปริยัติในพระพุทธพจน์เพียงอย่างเดียว พระนาคเสนจะมีความรู้บริบททางสังคมร่วมด้วย เช่น เรื่องธรรมชาติของพืช สัตว์ อุปกรณ์การใช้สอยในชีวิต อาชีพในสังคม เป็นต้น ซึ่งเป็นข้อมูลที่พระนาคเสนนำมาประกอบการยกอุปมาอุปมัย เป็นต้น ดังนั้น การศึกษาเล่าเรียนปริยัติควรจะต้องศึกษาให้รอบรู้ทั้งพระพุทธพจน์และวิชาการทางโลกประกอบด้วยเพื่อเป็นประโยชน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ได้ผลดียิ่งขึ้นตามแนวทางแห่งความรอบรู้ของพระนาคเสนเป็นตัวอย่าง

นิรุตติปฏิสัมพันธ์เป็นปัญญาอันแตกฉานหรือความเข้าใจในภาษา จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ การเผยแพร่หลักธรรมคำสอน งานเผยแพร่พระพุทธศาสนา การแสดงพระธรรมเทศนา ร่วมทั้งการผลิตผลงานถ่ายทอดความรู้ด้วยตัวอักษรเพื่อสื่อสารให้เข้าใจครบถ้วน เป็นประโยชน์ในการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา

ต้นแบบแห่งการสร้าง ความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ มีปรากฏรูปแบบในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมพันธ์มารุค ซึ่งเป็นผลงานแนวจริยธรรมของท่านพระสารีบุตร, พระธรรมเทศนาที่พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงไว้โดยประเภทต่างๆ จำแนกออกเป็นหลายประเภทย่อมยังความแตกฉานในปฏิสัมพันธ์ญาณให้เกิดขึ้น แก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้สดับอยู่ และย่อมเป็นปัจจัยต่อความแตกฉานในปฏิสัมพันธ์ญาณสำหรับปุถุชนทั้งหลายต่อไปได้ พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการสื่อสารด้วยรูปแบบการใช้ภาษาที่หลากหลายประกาศพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา

การใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เมื่อรวบรวมประเด็นแต่ละคัมภีร์สามารถสรุปได้ว่า พระวินัยปิฎก เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์เพื่อการแสดงธรรมและบัญญัติพระวินัย, พระสุตตันตปิฎก เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์เพื่อการแสดงแนวทางการปฏิบัติธรรมทุกระดับ มีตามหลักไตรสิกขา และยกเนื้อเรื่องประกอบการแสดงธรรม เป็นต้น, พระอภิธรรมปิฎก เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์เพื่อการอธิบายสภาวะปรมาตม มียกข้อมูลเชิงตรรกะในกถาวัตถุ เป็นต้น, คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์รูปแบบตั้งคำถามและอธิบายคำตอบด้วยการชี้แจงความหมาย ลักษณะ อาการ อาณิสสส์ คุณและโทษ เป็นต้น, คัมภีร์มงคลทีปนี เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์อธิบายวิธีปฏิบัติตน ปฏิบัติต่อบุคคล สังคมและการพัฒนาจิต เป็นต้น, อรรถกถาธรรมบท เป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์แบบเล่านิทานแสดงแบบอย่างวิธีปฏิบัติ ประกอบการยกอุปมาเชิงรูปธรรมเปรียบเทียบกับนามธรรม เป็นต้น

วัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า การใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา มีรูปแบบของภาษาในการตอบปัญหาหลากหลาย ทั้งการถามการตอบการยกเหตุผลอธิบายเชิงอุปมาอุปมัย มีปรากฏเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของคัมภีร์มิลินทปัญหาและเป็นที่ยอมรับในการทำความเข้าใจศึกษาหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาอีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งมีลทินปัญหา เป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักและได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎกและด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีเป็นบันทึกคำสนทนาโต้ตอบปัญหาธรรม ระหว่างพระนาคเสนกับพระยามิลินท์

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ลักษณะวรรณคดีพระพุทธศาสนาเล่มแรกในยุคหลังพุทธปรินิพพานที่มีหลักฐานมาถึงปัจจุบัน ประกอบด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มีคุณค่าด้านเนื้อหาสอดคล้องพระไตรปิฎกและในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลี เป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญาที่มีการดำเนินเรื่องชวนติดตาม มีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนาด้วยเนื้อหาครอบคลุมหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา สังคมให้การยอมรับ มีความน่าเชื่อถือเชิงวิชาการ มีการแปลถ่ายทอดหลายภาษา มีข้อมูลสอดคล้องเชิงประวัติศาสตร์และเป็นแหล่งอ้างอิงของคัมภีร์รุ่นหลัง

โครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นการแต่งในลักษณะของการถามตอบปัญหา มี 3 ลักษณะ คือ 1) คำถามธรรมดา 2) คำถามปัญหาเงื่อนไขเดียว 3) คำถามปัญหาสองเงื่อนไข เนื้อหาแบ่งออกเป็น 6 กัณฑ์ คือ 1) ปุพพโยคกัณฑ์ ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนเถระและพระเจ้ามิลินท์ 2) มิลินทปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาเงื่อนไขเดียว 3) ลักษณะปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาลักษณะแห่งธรรมต่างๆ 4) เมณฑกปัญหากัณฑ์

ว่าด้วยปัญหา 2 เจื่อน 5) อนุมาณปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาที่รู้โดยอนุมาณ 6) โอปัมมปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาที่พึงทราบด้วยข้ออุปมา รวมปัญหาทั้งหมด 244 ข้อ (พระติปิฎกจุฬายกยเถระ รจนา, 2559: 13-3)

ประโยชน์ในการนำนิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์มิลินทปัญหาไปใช้สามารถจำแนกได้ว่า 1) เป็นแบบอย่างในการตอบปัญหา หรือแก้ไขข้อสงสัยให้เข้าใจหลักธรรมคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นประโยชน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้ 2) เป็นเอกสารหลักฐานในลักษณะวรรณกรรมจึงเป็นแบบอย่างในการผลิตผลงานทางพระพุทธศาสนาในลักษณะเอกสารสิ่งพิมพ์ ซึ่งสามารถคัดลอกหรือแปลเป็นภาษาอื่นและรักษาสืบทอดเป็นเวลานานได้ 3) เป็นแบบอย่างวิธีการอธิบายหลักธรรมคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนาที่ละเอียดลึกซึ้งให้เข้าใจได้ง่ายด้วยการใช้อุปมาอุปมัย ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของคัมภีร์มิลินทปัญหา จึงเป็นตัวอย่างที่สามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้ได้หลากหลาย

นิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์มิลินทปัญหา สามารถจัดด้วยวิธีการสังเคราะห์ลักษณะปัญหาทั้งหมดได้จำนวน 10 รูปแบบ คือ 1) ถามปฏิภาณตอบแบบภาษาคนภาษาธรรม สอดคล้องกับวิภัตติหาระและวิจยหาระในเนตติปกรณ์ (มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, 2548: 8-12) 2) ถามความเห็นตอบแบบแสดงสภาวะธรรม สอดคล้องกับวิภัตติหาระในเนตติปกรณ์ 3) ถามข้อสงสัยตอบแบบอธิบายอานิสงส์ สอดคล้องกับวิจยหาระและอริฎฐานหาระในเนตติปกรณ์ 4) ถามข้อสงสัยและปฏิภาณตอบแบบยกข้อมูลเสริมตรรกะ สอดคล้องกับวิจยหาระในเนตติปกรณ์ 5) ถามข้อสงสัยตอบแบบอุปมาอุปมัยธรรมนามธรรม สอดคล้องกับปริกขารหาระในเนตติปกรณ์ 6) ถามข้อสงสัยตอบแบบสภาวะปรมาตม์และย่อนถาม สอดคล้องกับยุตติหาระในเนตติปกรณ์ 7) ถามข้อสงสัยตอบแบบยกเหตุผลอิงตรรกะ สอดคล้องกับยุตติหาระและวิภัตติหาระในเนตติปกรณ์ 8) ถามข้อสงสัยตอบแบบใช้อุปกรณ์อธิบาย สอดคล้องกับยุตติหาระในเนตติปกรณ์ 9) ถามข้อสงสัยตอบแบบสภาวะปรมาตม์ สอดคล้องกับปริกขารหาระและจตุพหูหาระในเนตติปกรณ์ 10) ถามข้อสงสัยตอบแบบอุปมาอุปมัยเทียบรูปนามและยกตัวอย่าง สอดคล้องกับเทศนาหาระในเนตติปกรณ์ สามารถรวบรวมสรุปเป็นรูปแบบการถามตอบได้ 7 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบอธิบายสมมุติปรมาตม์ 2) รูปแบบอธิบายสภาวะธรรม 3) รูปแบบอธิบายอานิสงส์ 4) รูปแบบใช้ตรรกะ 5) รูปแบบอุปมาอุปมัย 6) รูปแบบใช้อุปกรณ์อธิบาย 7) รูปแบบให้แนวทางปฏิบัติ

วัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า การศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาในด้านเกี่ยวกับนิรุตติปฏิสัมพันธ์ สามารถนำมาเป็นแนวทางในการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมตามคัมภีร์มิลินทปัญหาเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ สามารถแบ่งประเด็นสรุปได้ดังนี้

1. การใช้คำประกอบวาทกรรมเพื่อสร้างความแตกฉานในมิลินทปัญหา

การใช้คำประกอบวาทกรรมได้แบ่งประเด็นอธิบายเป็นการใช้คำในวาทกรรมเชิงตรรกะลักษณะการยกเหตุผลและการใช้คำในวาทกรรมเชิงเวทิลละลักษณะการถามตอบดังนี้

1) การใช้คำในวาทกรรมเชิงตรรกะ องค์ประกอบของการใช้คำในวาทกรรมเชิงตรรกะประกอบด้วย (1) การใช้คำเพื่อตั้งคำถาม ตอบคำถาม คำอุปมาและสร้างบทสรุป (2) มีประเด็นหรือหัวข้อธรรมที่ชัดเจนในการสนทนา (3) มีเหตุผลการอธิบายถูกต้องตรงประเด็นอย่างสมเหตุสมผล (4) ยกอุปมาเปรียบเทียบกับประเด็นที่เข้าใจง่ายเพื่ออธิบายประเด็นที่เข้าใจยาก (5) ได้บทสรุปเป็นความรู้ความเข้าใจร่วมกัน

2) การใช้คำในวาทกรรมเชิงเวทิลละ องค์ประกอบของการใช้คำในวาทกรรมเชิงเวทิลละประกอบด้วย (1) การใช้คำเพื่อตั้งคำถาม ตั้งบทแย้ง ยกอุปมาและสร้างบทสรุป (2) มีประเด็นหรือหัวข้อธรรมที่ชัดเจนในการสนทนาถามตอบ (3) การสนทนาถามตอบแยกระดับความยากง่ายได้ชัดเจน (4) การสนทนาถามตอบต่อเนื่องจนหมดความสงสัย (5) มีความเข้าใจเทียบเคียงเปรียบเทียบประเด็นด้านรูปธรรมกับนามธรรม (6) ได้บทสรุปเป็นความรู้ความเข้าใจร่วมกัน

2. การยกเหตุผลสนับสนุนเพื่อสร้างความแตกฉานในมิลินทปัญหา

การยกเหตุผลสนับสนุนเพื่อสร้างความแตกฉานได้อธิบายไว้บ้างแล้วในการใช้คำแสดงเหตุและการใช้คำแสดงผลเพื่อประกอบการยกเหตุผลสนับสนุนในลักษณะของการยกอุปมาอุปมัยเพื่ออธิบายสภาวะนามธรรมให้เข้าใจด้วยอุปมาเชิงรูปธรรม โดยอาศัยการคิดเทียบเคียงเปรียบเทียบเชิงเหตุผลเพื่อยกเหตุผลสนับสนุนอย่างสมเหตุสมผล เนื้อหาข้อมูลที่จะนำมาประกอบการยกอุปมาอุปมัยจะต้องมีปรากฏอยู่ในบริบทของสังคมในยุคสมัยนั้นซึ่งเป็นข้อมูลที่คู่สนทนาถามตอบได้รับรู้และเข้าใจร่วมกันด้วย เพื่อให้สามารถยกอุปมาจากเนื้อหาเรื่องราวอันเป็นรูปธรรมที่เข้าใจชัดเจนในยุคสมัยมาเทียบเคียงเปรียบเทียบสภาวะนามธรรมได้ตรงประเด็นในกรอบของเนื้อหาที่กำลังสนทนา เพื่อให้ได้บทสรุปเป็นความเข้าใจร่วมกันที่คลายความสงสัยและยอมรับในเหตุผลที่ยกมาสนับสนุนการสนทนาถามตอบได้ในที่สุด สามารถแยกประเด็นสรุปได้ดังนี้

(1) การคิดเทียบเคียงเพื่อยกเหตุผลสนับสนุน เป็นการยกอุปมาอุปมัยประกอบการอธิบายขยายความจะมีลักษณะการพิจารณาเทียบเคียงเปรียบเทียบประเด็นคำถาม เนื้อหาที่จะตอบตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา คาดเคาะข้อมูลความรู้ประสบการณ์ที่คู่สนทนาเข้าใจเชิงรูปธรรมหรืออธิบายให้เข้าใจเป็นรูปธรรมได้ และการเชื่อมโยงข้อมูลเชิงรูปธรรมเทียบเคียงกับข้อมูลตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาหรือเชิงนามธรรมที่จะนำมาตอบคำถามให้สอดคล้องลงตัวมากที่สุด

(2) การรู้บริบทในสังคมเพื่อยกเหตุผลสนับสนุน โดยองค์ประกอบการยกอุปมาอุปมัยที่สำคัญ คือ การรู้ข้อมูลบริบทของสังคมในยุคสมัยนั้น ซึ่งเป็นความรู้ที่คู่สนทนาสามารถสอบถามทบทวนให้เข้าใจตรงกันได้

(3) ความเข้าใจร่วมกันที่ยอมรับเหตุผล การยอมรับในเหตุผลจากการยกอุปมาอุปมัยจนเกิดความเข้าใจร่วมกันที่คลายความสงสัยในประเด็นคำถาม จะทำให้ได้บทสรุปเป็นความรู้ร่วมกัน ซึ่งจะต้องดำเนินการตามขั้นตอนที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นอย่างสมบูรณ์ ประกอบด้วยการใช้คำแสดงเหตุ การใช้คำแสดงผล การใช้คำถามบนหลักสัจธรรม การตั้งประเด็นคำถาม การควบคุมให้อยู่ในประเด็นเดียวกัน การคิดเทียบเคียงและรู้บริบทของสังคมเพื่อยกอุปมาอุปมัย จึงจะนำมาสู่บทสรุปเป็นความเข้าใจร่วมกันที่ยอมรับเหตุผลได้

3) การสื่อภาษาสมมุติปรมาตม์เพื่อสร้างความแตกฉานในมิลินทปัญหา

การสนทนาถามตอบในคัมภีร์มิลินทปัญหามีการใช้ความเข้าใจในภาษาสมมุติอันเป็นความเข้าใจในภาษาบัญญัติใช้ร่วมกันในบริบทสังคม ภาษาสมมุติเป็นความรู้ที่นำมาใช้ประกอบการอธิบายยกคำอุปมาเพื่อให้เข้าใจความหมายเชิงรูปธรรม ส่วนภาษาปรมาตม์เป็นภาษาที่สื่อสภาวะธรรมชาติตามความเป็นจริงหรือตามหลักสัจธรรม ทักษะที่จำเป็นในการสร้างความแตกฉานจึงประกอบด้วยความสามารถแยกแยะภาษาสมมุติและภาษาปรมาตม์ได้ การรู้จักใช้ภาษาสมมุติและภาษาปรมาตม์และสามารถสร้างความเข้าใจด้วยการอธิบายภาษาสมมุติและภาษาปรมาตม์ได้ สามารถแยกประเด็นได้ดังนี้

(1) การแยกแยะภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ โดยภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์มีปรากฏในบทสนทนาถามตอบของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนหลายประเด็น องค์ประกอบของการแยกแยะภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ประกอบด้วย 1) มีความเข้าใจสภาวะธรรมตามหลักคำสอน 2) แยกแยะเทียบเคียงคำที่ใช้สื่อสารด้วยภาษาสมมุติได้ 3) แยกแยะคำที่สื่อสารสภาวะธรรมด้วยภาษาปรมัตถ์ได้ 4) แยกแยะลักษณะสภาวะแห่งรูปธรรมและสภาวะแห่งนามธรรมได้ 5) สามารถนำความเข้าใจในสภาวะปรมัตถ์มาเทียบเคียงให้เห็นความแตกต่างแห่งสภาวะสมมุติที่สื่อสารด้วยภาษาสมมุติได้

(2) การรู้จักใช้ภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ องค์ประกอบของการรู้จักใช้ภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ประกอบด้วย 1) สามารถแยกแยะภาษาสมมุติกับภาษาปรมัตถ์ 2) มีความเข้าใจในสภาวะปรมัตถ์เทียบเคียงความแตกต่างแห่งสภาวะสมมุติ 3) ใช้ภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์สื่อสารประกอบการอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจได้ 4) เข้าใจและจับประเด็นคำถามคำตอบได้ชัดเจนตลอดการสนทนาถามตอบ 5) ได้บทสรุปที่เข้าใจร่วมกันชัดเจน

(3) การสร้างความเข้าใจในภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ องค์ประกอบของการสร้างความเข้าใจในภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ประกอบด้วย 1) แยกแยะความแตกต่างระหว่างภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ได้ 2) สื่อสารการใช้ภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์ได้ถูกต้องตรงประเด็น 3) อธิบายสร้างความเข้าใจในภาษาสมมุติและภาษาปรมัตถ์เพื่อนำมาใช้ประกอบการสนทนาถามตอบได้ 4) ได้บทสรุปที่เข้าใจร่วมกันชัดเจน

4. องค์รวมของการพูดตามที่ปรากฏในมิลินทปัญหาเพื่อสร้างความแตกฉาน ประกอบด้วยการตั้งประเด็นคำถามที่ชัดเจน แยกระดับความยากง่ายชัดเจน ประเด็นคำถามมีทั้งบทตั้งและบทแย้ง ดำเนินการสนทนาต่อเนื่องเพื่อให้ได้บทสรุปที่เข้าใจร่วมกัน, ในระหว่างการสนทนาจะต้องควบคุมให้อยู่ในประเด็นเดียวกัน ด้วยการสนทนาถามตอบมีประเด็นชัดเจนไม่คลุมเครือ บทตั้งและบทแย้งอยู่ในประเด็นเดียวกันชัดเจน การยกอุปมาอธิบายอยู่ในประเด็นการสนทนาถามตอบ จึงนำไปสู่บทสรุปเป็นความรู้ความเข้าใจในประเด็นการสนทนาชัดเจนและอยู่ในกรอบการสนทนา

การศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาในด้านเกี่ยวกับนिरुत्तिปฏิสัมภिता ทำให้ได้ทราบลักษณะการใช้คำถามและคำตอบหลากหลายรูปแบบ สามารถนำมาเป็นแนวทางในการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมตามคัมภีร์มิลินทปัญหาเชิงนिरुत्ติปฏิสัมภिता หลักว่าปฏิสัมภิตาย่อมแฝงใสด้วยเหตุ 5 ประการ คือ 1) ด้วยอริคม (การบรรลุน) 2) ด้วยปริยัติ (การเล่าเรียน) 3) ด้วยสวนะ (การฟัง) 4) ด้วยปริปุจฉา (การไต่ถาม) 5) ด้วยปุพพโยคะ (การประกอบความเพียรบรรลุน) ซึ่งแนวทางการฝึกฝนสำหรับปุถุชนทั่วไปเพื่อเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความแตกฉาน คือ 1) ด้วยปริยัติ (การเล่าเรียน) 3) ด้วยสวนะ (การฟัง) 4) ด้วยปริปุจฉา (การไต่ถาม) ประกอบกับการใช้คำประกอบวาทกรรมเพื่อสร้างความแตกฉานในมิลินทปัญหา การใช้องค์รวมของการพูดตามที่ปรากฏในมิลินทปัญหาเพื่อสร้างความแตกฉาน การยกเหตุผลสนับสนุนเพื่อสร้างความแตกฉานในมิลินทปัญหา และการสื่อภาษาสมมุติปรมัตถ์เพื่อสร้างความแตกฉานในมิลินทปัญหา

วัตถุประสงค์ที่ 4 พบว่า การศึกษาการใช้นिरुत्ติปฏิสัมภिताในคัมภีร์พระพุทธศาสนา การใช้นिरุत्ติปฏิสัมภิตาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา และแนวทางการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมตามที่ปรากฏใน

มิลินทปัญหา ทำให้ต้องรู้เกี่ยวกับการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏใน มิลินทปัญหาในที่สุด

จากการศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาในด้านเกี่ยวกับนิรุตติปฏิสัมพันธ์ ทำให้ได้ทราบลักษณะการใช้ คำถามและคำตอบหลากหลายรูปแบบ สามารถนำมาเป็นแนวทางในการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมตาม คัมภีร์มิลินทปัญหาเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ หลักว่าปฏิสัมพันธ์ย่อมแฝงใต้วัยเหตุ 5 ประการ คือ 1) ด้วยอติคม (การบรรลู่) 2) ด้วยปริยัติ (การเล่าเรียน) 3) ด้วยสวนะ (การฟัง) 4) ด้วยปริปุจฉา (การไต่ถาม) 5) ด้วยปุพพโยคะ (การประกอบความเพียรบรรลู่) ซึ่งมีเหตุปัจจัยให้เกิดความแตกฉาน 3 อย่าง คือ 1) ด้วยปริยัติ (การเล่าเรียน) 3) ด้วยสวนะ (การฟัง) 4) ด้วยปริปุจฉา (การไต่ถาม) เมื่อได้ศึกษาตามกระบวนการเหล่านี้จะทำให้มีความรู้ พื้นฐานในการทำความเข้าใจประเด็นปัญหา

ประเด็นที่น่าสนใจซึ่งเป็นแนวทางการฝึกฝนสำหรับบุุคคลทั่วไปเพื่อเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความแตกฉาน คือ การศึกษาเล่าเรียนด้วยปริยัติ การสวดรับฟังด้วยสวนะ และการสนทนาสอบถามด้วยปริปุจฉา ในคัมภีร์ สัทธัมมปกาสินี อรรถกถาปฏิสัมพันธ์มรรค กล่าวถึงการศึกษาในพระพุทธพจน์ชื่อว่าปริยัติ ส่วนการสนทนา ถามตอบของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ ไม่ได้มีข้อมูลปริยัติในพระพุทธพจน์เพียงอย่างเดียว พระนาคเสน จะมีความรู้บริบททางสังคมร่วมด้วย เช่น เรื่องธรรมชาติของพืช สัตว์ อุปกรณ์การใช้สอยในชีวิต อาชีพในสังคม เป็นต้น ซึ่งเป็นข้อมูลที่พระนาคเสนนำมาประกอบการยกอุปมาอุปมัย เป็นต้น ดังนั้น การศึกษาเล่าเรียนปริยัติ ควรจะศึกษาให้รอบรู้ทั้งพระพุทธพจน์และวิชาการทางโลกประกอบด้วยเพื่อเป็นประโยชน์ในการเผยแผ่ พระพุทธศาสนาให้ได้ผลดียิ่งขึ้นตามแนวทางแห่งความรอบรู้ของพระนาคเสนเป็นตัวอย่าง

การใช้คำประกอบวาทกรรมในเชิงตรรกะเป็นการใช้คำเพื่อตั้งคำถาม คำตอบ คำอุปมาและบทสรุป ส่วนเชิงเวทิลละเป็นการใช้คำตั้งคำถาม ตั้งบทแย้ง ยกอุปมาและบทสรุป การอธิบายเชิงตรรกะมุ่งตรงประเด็น อย่างสมเหตุสมผล ส่วนเชิงเวทิลละมีการสนทนาแยกระดับความยากง่ายชัดเจนและต่อเนื่องจนหมดความ สงสัย ประเด็นที่เหมือนกันประกอบด้วยมีประเด็นที่ชัดเจนในการสนทนาถามตอบ มีการยกอุปมาอุปมัย เปรียบเทียบรูปธรรมกับนามธรรมเพื่ออธิบายประเด็นที่เข้าใจยากและได้บทสรุปเป็นความรู้ความเข้าใจร่วมกัน

ทำให้ได้แนวทางในการนำไปใช้เพื่อการสนทนาถามตอบหรือแสดงความแตกฉานในวาทกรรม คือ 1) ทำความเข้าใจประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณาให้ชัดเจน 2) พิจารณาตรวจสอบความเป็นไปได้ด้วยการตั้ง สมมติฐานประกอบการพิจารณาในประเด็นปัญหาที่ยกมาสนทนา

การใช้ข้อครมของการพูด เพื่อประกอบการสนทนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในทิศทางที่เป็นเอกภาพของ การแก้ไขปัญหาถามตอบได้ โดยองค์รวมของการพูดจะอยู่ในการสนทนาประกอบด้วยการตั้งคำถามมีทั้งบทตั้ง บทแย้งและอยู่ในประเด็นเดียวกันตลอดการสนทนา

การยกเหตุผลสนับสนุนเพื่อความเข้าใจร่วมกันและการรู้จักสื่อภาษาสมมุติปริมัตถ์เพื่อสามารถยก อุปมาอุปมัย สามารถนำความเข้าใจในสภาวะปริมัตถ์มาเทียบเคียงให้เห็นความแตกต่างแห่งสภาวะสมมุติที่ สื่อสารด้วยภาษาสมมุติเพื่ออธิบายสภาวะปริมัตถ์ได้ เป็นการยกตัวอย่างเชิงประจักษ์บนพื้นที่ทดลองด้วยข้อมูล ความรู้จากบริบทของสังคมที่เข้าใจร่วมกันของคู่สนทนาถามตอบ พร้อมกับมีประเด็นที่ชัดเจนตลอดการ

สนทนาจนได้บทสรุปเป็นความเข้าใจที่ยอมรับร่วมกันชัดเจน ซึ่งเป็นผลสำเร็จหรือสัมฤทธิ์ผลของความแตกฉานในวาทกรรม

ประเด็นขององค์ความรู้จึงประกอบด้วย 1) ประเด็นปัญหา 2) การตั้งสมมติฐาน 3) การสนทนาในทิศทางที่เป็นเอกภาพของการแก้ปัญหาคำถาม 4) การยกตัวอย่างเชิงประจักษ์บนพื้นที่ทดลองจากข้อมูลที่เข้าใจร่วมกัน 5) ได้ผลสำเร็จหรือสัมฤทธิ์ผลของความแตกฉานในวาทกรรม นำเสนอเป็นแนวทางการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมตามคัมภีร์มิลินทปัญหาเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์

จากการสังเคราะห์การใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา การใช้นิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา แนวทางการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหา บูรณาการเป็นองค์ความรู้การสร้างความแตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาที่อยู่ในรูปลักษณะของเครื่องหมาย “คำถาม” โดยมีข้อความภายในว่า “PHUSA” ดังรูปแบบนี้

ภาพที่ 1 PHUSA Model

- P = Problematic Monitoring Issue หมายถึง ประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณา
- H = Hypothesis Investigation หมายถึง การตรวจสอบค้นคว้าศึกษาความเป็นไปได้ของสมมติฐาน
- U = Unique Dialogue of Solution หมายถึง การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในทิศทางที่เป็นเอกภาพของการแก้ปัญหา
- S = Sandbox Expatiation หมายถึง การยกตัวอย่างเชิงประจักษ์บนพื้นที่ทดลอง
- A = Achievement of Discourse หมายถึง สัมฤทธิ์ผลของวาทกรรม

5. บทสรุป

PHUSA Model เป็นองค์ความรู้ที่สรุปรวบรวมมาจากการศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาในด้านเกี่ยวกับนิรุตติปฏิสัมพันธ์ เมื่อนำแนวทางในการสร้างความแตกฉานในวาทกรรมตามคัมภีร์มิลินทปัญหาเชิงนิรุตติปฏิสัมพันธ์มาสังกัดลงที่องค์ความรู้สามารถอธิบายรายละเอียดได้ดังนี้

1) ประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณา

ขั้นตอนแรกในการรับฟังคำถามหรือมีข้อมูลที่ต้องการตั้งคำถาม เริ่มด้วยการทำความเข้าใจประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณาให้ชัดเจนก่อน โดยใช้ความเข้าใจด้านคำประกอบวาทกรรม มีความรู้ในภาษาที่จะสนทนา เข้าใจความหมายของศัพท์ที่ตั้งคำถาม เข้าใจประเด็นปัญหาว่าเกี่ยวข้องกับความรู้หัวข้อธรรมใดและมีความหมายของหลักธรรมอย่างไร สามารถคิดเทียบเคียงประเด็นคำถามกับหัวข้อธรรมและภาษาสมมติทางโลกว่าเกี่ยวข้องกับคำศัพท์ที่ใช้สนทนาอย่างไร พิจารณาความสอดคล้องกับรูปแบบหาระในเนติปริกรรม เพื่อประกอบการอธิบายหลักธรรมและยกอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบให้เข้าใจประจักษ์นามธรรมด้วยภาษาที่ใช้สื่อสารถูกต้องตรงประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณาชัดเจน เรียกว่า Problematic Monitoring Issue : P

2) การตรวจสอบค้นคว้าศึกษาความเป็นไปได้ของสมมุติฐาน

ขั้นตอนที่ต่อจากการทำความเข้าใจประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณาให้ชัดเจน ด้วยการพิจารณาตรวจสอบความเป็นไปได้ด้วยการตั้งสมมุติฐานประกอบการพิจารณาในประเด็นปัญหาที่ยกมาสนทนา ประกอบการพิจารณาคำถามเชื่อมโยงกับหัวข้อหลักธรรม ความหมายของหลักธรรม ภาษาสมมุติเทียบเคียงปรมาัตถ์ เพื่อตั้งประเด็นสมมุติฐานที่เป็นไปได้เพื่อนำไปสู่บทสนทนาต่อเนื่อง ทั้งในการเสนอประเด็นบทตั้งและประเด็นบทแย้ง เพื่อนำไปสู่บทสรุปพร้อมกันจากการตรวจสอบค้นคว้าศึกษาความเป็นไปได้ของสมมุติฐาน เรียกว่า Hypothesis Investigation : H

3) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในทิศทางที่เป็นเอกภาพของการแก้ปัญหา

ด้วยการใช้องค์รวมของการพูดต่อจากประเด็นปัญหาที่พิจารณาและการตรวจสอบหาความเป็นไปได้ของสมมุติฐาน ด้วยการสนทนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในทิศทางที่เป็นเอกภาพของการแก้ไขปัญหาถามตอบได้ โดยองค์รวมของการพูดจะอยู่ในการสนทนาประกอบด้วยการตั้งคำถามมีทั้งบทตั้ง บทแย้งและอยู่ในประเด็นเดียวกัน มีการยกอุปมาประกอบการอธิบายเพื่อให้เข้าใจชัดเจนเป็นรูปธรรมและมีประเด็นบทสรุปที่เข้าใจร่วมกันในกรอบการสนทนา เรียกว่า Unique Dialogue of Solution : U

4) การยกตัวอย่างเชิงประจักษ์บนพื้นที่ทดลอง

เมื่อมีประเด็นปัญหา มีสมมุติฐานและมีทิศทางที่เป็นเอกภาพของการแก้ปัญหาแล้ว ในระหว่างการสนทนา ต้องมีการยกอุปมาอุปไมยซึ่งเป็นการยกตัวอย่างเชิงประจักษ์ด้วยการยกเหตุผลสนับสนุนเพื่อความเข้าใจร่วมกัน ประกอบด้วยการใช้คำแสดงเหตุ คำแสดงผลและการใช้คำถามบนหลักสัจธรรม มีการควบคุมการสนทนาถามตอบให้อยู่ในประเด็นเดียวกัน การคิดเทียบเคียงสมมุติปรมาัตถ์หรือรูปธรรมนามธรรมโดยอาศัยพื้นที่ทดลองข้อมูลความรู้บริบทของสังคมร่วมยุคสมัยเพื่อยกอุปมาอุปไมย สามารถนำความเข้าใจในสภาวะปรมาัตถ์มาเทียบเคียงให้เห็นความแตกต่างแห่งสภาวะสมมุติที่สื่อสารด้วยภาษาสมมุติเพื่ออธิบายสภาวะปรมาัตถ์จนได้บทสรุปเป็นความเข้าใจร่วมกันที่ยอมรับเหตุผลได้ เรียกว่า Sandbox Expatiation : S

5) สัมฤทธิผลของวาทกรรม

การสนทนาถามตอบที่เริ่มด้วยการทำความเข้าใจประเด็นปัญหาที่ยกขึ้นพิจารณาให้ชัดเจน ต่อด้วยการพิจารณาตรวจสอบความเป็นไปได้ด้วยการตั้งสมมุติฐานเพื่อนำไปสู่บทสนทนาต่อเนื่อง มีการสนทนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในทิศทางที่เป็นเอกภาพของการแก้ไขปัญหาถามตอบ มีการยกอุปมาอุปมัยซึ่งเป็นการยกตัวอย่างเชิงประจักษ์ด้วยการยกเหตุผลสนับสนุนเพื่อความเข้าใจร่วมกัน ด้วยการคิดเทียบเคียงสมมุติปริมัตถ์หรือรูปธรรมนามธรรมโดยอาศัยพื้นที่ทดลองข้อมูลความรู้บริบทของสังคมร่วมยุคสมัยเพื่อยกอุปมาอุปมัยจนได้บทสรุปเป็นความเข้าใจร่วมกันที่ยอมรับเหตุผลได้ ซึ่งเป็นผลสำเร็จหรือสัมฤทธิผลของความแตกฉานในวาทกรรม เรียกว่า Achievement of Discourse : A

บรรณานุกรม

- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2538). **ตรรกศาสตร์ ศิลปะแห่งการนิยามความหมายและการให้เหตุผล**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- บล็อก OKnation. **ความหมายของวาทกรรม**. [ออนไลน์]. แหล่งสืบค้น: <http://oknation.nationtv.tv/blog/print.php?id=281466>. [25 ธันวาคม 2564].
- พระติปิฎกจูฬายเถระ รจนา. (2559). **คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย..
- พระมหานามเถระ รจนา. (2559). **สัทธัมมปกาสินีภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พินเลย์สัน เจมส์ กอร์ดอน. (2559). **ฮาเบอร์มาส: มนุษย์กับพื้นที่สาธารณะ**. กรุงเทพฯ: สวณเงินมีมา. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 31, 37. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2538). **วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1**. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2559). **แผนยุทธศาสตร์พระสอนศีลธรรมในโรงเรียนโครงการพระสอนศีลธรรม-ในโรงเรียน พ.ศ. 2559**. นครปฐม: สำนักงานโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ. (2548). **เนติพิภรณ์ (บาลี-ไทย)**. โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (25456). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:: ราชบัณฑิตยสถาน.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2553). **การปฏิบัติงานของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน**. รายงานการวิจัย. นครปฐม: โรงพิมพ์กรมการศาสนา.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2560). **แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2579**. กรุงเทพฯ: พริกหวานกราฟฟิค.